

Сухарєв М.В.

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ В КРИМУ В 70-І — НА ПОЧАТКУ 80-Х рр. XVIII ст.

Дослідження міжконфесійних і міжетнічних відносин в Криму в 70-і — на початку 80-х рр. XVIII ст. є досить актуальним для нашого часу. У вказані роки Крим пережив справжнє потрясіння, викликане релігійною і національною ворожнечею. Аналіз причин тих негативних подій вельми необхідно зробити саме сьогодні, у шістдесятю річницю депортації народів Криму, коли на півострові виникли серйозні проблеми на релігійно-політичному ґрунті. Цей аналіз допоможе знайти мирні шляхи розв'язання існуючих протиріч.

Метою представленої статті є розробка питання про становище православного населення в Криму в 70-і — на початку 80-х рр. XVIII ст. У цьому зв'язку слід розглянути три основні задачі: причини посилення репресій проти кримських християн з боку ханської влади в 1770-і рр.; процес переселення таврійських християн у Приазов'я в 1778 р.; становище нечисленних православних Криму в період з 1778 по 1783 рр. — моменту приєднання півострова до Російської імперії.

Різні аспекти досліджуваної проблеми розглядалися у працях С. Сафонова [1], А. Маркевича [4], М. Родіонова [5], К. Хартахая [8], архієпископа Гавриїла [13], О. Уманця [16] та інших переважно дореволюційних авторів. Однак проблема вимагає комплексного поглибленого вивчення.

Розглядаючи історію православ'я в Криму, слід зазначити, що період з VI по XV ст.ст. характеризується інтенсивним розвитком цієї релігії на півострові. Протягом цього часу в Криму діяло п'ять православних епархій: Херсонська, Фульська, Боспорська, Сугдейська і Гото-Кефайська. Але після завоювання півострова турками в 1475 р. почалося переслідування місцевих християн. Османська та кримська влада сприяли закриттю багатьох православних храмів і монастирів. З усіх епархій залишилася тільки Гото-Кефайська. Пануючою релігією в Криму став іслам. На протязі трьох століть відбувався поступовий занепад кримського православ'я. Події 70-х — початку 80-х рр. XVIII ст. стали логічним завершенням цього процесу.

У 70-і рр. XVIII ст. міжнародна обстановка в Північному Причорномор'ї істотно змінилася. Росія здобула переконливу перемогу в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. 10 липня 1774 р. був укладений Кючук-Кайнарджийський мирний договір, за умовами якого у ведення Росії передавалися дві турецькі фортеці в Криму — Керч і Єнікале. Кримське ханство отримало незалежність від Туреччини.

Російська імперія прагнула закріпитися на придбаних землях. Населення Керчі та Єнікале різко зменшилося внаслідок політичних і воєнних перипетій. Тому російський уряд вдався до переселення в ці фортеці іноземців. У 1775 р. делегацію архіпелазьких греків, що воювали на боці Росії проти Туреччини, прийняла імператриця Катерина II [1]. Делегацію очолював капітан Мавромихалі, який відзначився при взятті Наварина. Наслідком зустрічі став Найвищий рескрипт від 28 березня 1775 р. на ім'я графа Олексія Орлова — командувача російським флотом у Середземному морі. Рескрипт дозволяв грекам поселятися в Керчі, Єнікале і в інших землях, що відійшли до Росії за умовами Кючук-Кайнарджийського договору. Рескрипт регулював умови проживання греків у цих місцях і заходи держави по їхній підтримці. Про грецьке духовенство в документі говорилося наступне: "Обрання для них грецького архієпископа з посвяченням Святішого нашого Синоду і з наданням йому з казни платні..." [2]. У нашому розпорядженні є відомості про те, що в 1774 р. Гото-Кефайський митрополит Ігнатій призначив Димитрія Триполіта священником у церкву Іоанна Предтечі в Керчі [3]. При цьому Триполіт формально перебував у підпорядкуванні Синоду Російської православної церкви (РПЦ). Подібний статус керченський священник зберіг і після переїзду духовенства Гото-Кефайської епархії з Криму на територію Росії, у Приазов'я, в 1778 р. Таким чином, перша парафія РПЦ у Криму з'явилася вже в 1774 р. Саме керченський храм Іоанна Предтечі став духовним центром для так званого албанського (арнаутського) війська, утвореного з греків, переселених у Росію.

Тим часом становище християнського населення в Криму в 1770-і рр. погіршилося. Пов'язано це було, в першу чергу, з російсько-турецькою війною 1768-1774 рр. Кримськотатарська армія брала участь у бойових діях на боці Туреччини. Кримські греки симпатизували православній Росії. У 1771 р. російські війська вступили на територію Криму. З цього моменту і до ліквідації Кримського ханства російський військовий контингент постійно перебував на півострові. Доброзичливість грецького населення до російських військ озлобила багатьох татар. У відношенні греків ханський уряд вжив репресивні заходи. Як відзначає А. Маркевич [4], спалахи репресій мали місце в 1770, 1772 і 1774 рр. Християни були обкладені великими податками, їх називали рабами хана. Серйозним обмеженням піддавалася діяльність православної церкви. Грекам забороняли будувати нові храми і ставити на них хрести. Деякі християни через це переходили в іслам. У 1777 р. частина християн переселилася в межі Росії.

27 квітня 1771 р. у розпалі російсько-турецької війни в Крим прибув новий митрополит Ігнатій [5]. Кримські татари кілька разів намагалися вбити митрополита. Кримський хан Девлет-Гірей змушений був ховати митрополита від убивць. Екстремісти ледве не розправилися з протоієреєм Трифілієм — помічником Ігнатія по епархіальному управлінню. Його також врятував Девлет-Гірей. У своїх записках Трифілій відзначав, що Девлет-Гірей звільнив його й Ігнатія лише після того, як одержав за них 500 червінців.

Вперше за довгий час життя Гото-Кефайського митрополита опинилося в небезпеці. Крихкий релігійний мир в Криму був порушений. Виникла загроза ісламізації грецького і вірменського населення Криму. Ймовірно, в силу цих обставин митрополит Ігнатій підняв питання про можливість переселення кримських греків у межі православної Росії з метою збереження віри і національних звичаїв. Про це мова йшла в листі Ігнатія в Синод РПЦ від 29 вересня 1771 р., а також у листі до Катерини II від 8 грудня 1772 р. [6]. Незабаром після укладання Кючук-Кайнарджийського мирного договору в 1774 р. Ігнатій звернувся до командування російських військ в Криму з проханням взяти всіх кримських християн під особливе заступництво уряду Росії [7].

Після довгих вагань Катерина II погодилася переселити греків на безлюдні землі Приазов'я, в Азовську губернію. Разом з греками вирішили переїхати до Росії кримські вірмени — григоріани і католики за віросповіданням. Операцію по переселенню християн було доручено командуючому російськими військами в Криму Олександрову Суворову. У 1778 р. напередодні переселення греки висунули перед російським урядом низку умов. Деякі з них стосувалися становища грецького православного духовенства в Приазов'ї: "Митрополиту Ігнатію до смерті бути при цих поселеннях (приазовських. — М.С.), підпорядковуючись безпосередньо Святішому Синоду; також і теперішнім священикам залишатися всім при своїй пастві і виконувати свої обов'язки за власними звичаями, залежачи в усьому від митрополита Ігнатія; він же рукопокладає священиків та інших церковників" [8]. У Петербурзі з цими умовами погодилися.

З 18 липня по 28 вересня 1778 р. кількома партіями християни в супроводі російських військ покинули територію Криму [9]. Всього виїхало 31386 чол., у тому числі греків — 18300, вірменів — 12598, грузинів — 219, валахів — 161 чол. [10]. Усі православні священнослужителі (61 чол.) разом із сім'ями покинули півострів. При цьому 27000 християн залишилися в Криму. На операцію по переселенню людей в Азовську губернію уряд витратив 75092 крб. 92 коп. [11]. На початку 1779 р. кримська знать одержала з Росії компенсацію за вихід християн з Криму: хан Шагін-Гірей став власником 50000 крб., а інші 50000 крб. призначалися братам хана, беям, муззам і ханським чиновникам [12]. Греки, що переселилися в Азовську губернію, заснували місто Маріуполь і двадцять селищ [13]. Під час переїзду багато греків померло внаслідок заразної хвороби [14]. Митрополит Ігнатій вказував, що греки залишили в Криму 82 храми [15]. Перед виселенням греки розібрали багато храмів, а будівельний матеріал закопали глибоко в землю, щоб мусульмани не могли ним скористатися [16]. Подекуди на місці церков греки посадили дерева, щоб утаїти від татар факт існування храмів.

Переселення православних Криму в Азовську губернію стало можливим завдяки наполегливій агітації останнього Гото-Кефайського митрополита Ігнатія і наближених до нього священиків, наляканих утисками з боку кримських татар. Російське керівництво сприяло переміщенню значної маси людей із Криму, враховуючи дві обставини. По-перше, необхідно було освоювати землі Азовської губернії, які відносно недавно ввійшли до складу Російської імперії. Землеробські навички греків виявилися доречними. По-друге, вихід християн з Тавриди економічно послабляв Кримське ханство, оскільки землеробством у Криму займалися переважно греки. Водночас у Петербурзі вирішували ще одну проблему. У випадку приєднання Криму до Росії (а це було справою часу) у складі Російської держави опинилася б православна Гото-Кефайська єпархія, підпорядкована Константинопольському патріархату. Російська влада напевно спробувала б підпорядкувати цю єпархію Синоду РПЦ. У перспективі міг виникнути конфлікт між двома православними церквами. Переїзд же всього грецького православного духовенства з Криму в Росію в 1778 р. автоматично ліквідував Гото-Кефайську єпархію Константинопольського патріархату. В Азовській губернії грецькі священнослужителі ставали вже підданими Росії і Російської церкви. Константинопольський патріарх внаслідок цієї комбінації позбавлявся податкових надходжень з Криму.

У відповідності з колишніми обіцянками 14 березня 1779 р. Катерина II підписала спеціальний указ, що регламентував статус митрополита Ігнатія і Гото-Кефайського духовенства в Росії [17]. Згідно указу, за Ігнатієм довічно зберігався титул митрополита Готфейського і Кефайського. Формально Ігнатій залежав від архієпископа Словенського і Херсонського, але на практиці підпорядковувався безпосередньо Синоду РПЦ. Ігнатій був архієреєм для всіх грецьких переселенців з Криму. Гото-Кефайський митрополит висвячував грецьких священиків у разі потреби. Указ наказував колегії економії щорічно виділяти на утримання Ігнатія і його будинку 3000 крб. Священики, що вийшли з Криму, повинні були залишатися зі своїми парафіями і на новому місці проживання. Таким чином, Гото-Кефайська єпархія не зникла. І хоча офіційно в Російській імперії подібна єпархія не створювалася, у дійсності вона існувала в Азовській губернії і входила до складу РПЦ. Відомо, що храм Іоанна Предтечі в Керчі також перебував у веденні митрополита Ігнатія.

Після виїзду всього грецького духовенства православ'я в Криму прийшло у повний занепад. Не залишилося священиків, які б могли проводити богослужіння в церквах для кримських греків. Таке становище викликало занепокоєння навіть у мусульманської влади Криму. У червні 1781 р. в село Біюк-Ламбат на Південному Березі прибув грецький священик з Анатолії Костянтин (Константіос) Спиранде [18]. Бахчисарайські греки просили хана Шагін-Гірея залишити священика в Криму для богослужінь. Однак Костянтин відмовився. Тоді Шагін-Гірей посадив його у в'язницю і протримав за ґратами тридцять днів. Лише після цього Спиранде погодився вести службу в Успенській скелі під Бахчисараєм (у колишньому монастирі), періодично виїжджаючи до храму святого Феодора в Мангушах. Шагін-Гірей

подарував священику будинок у Бахчисараї і виноградний сад. Костянтин проводив служби також і для російських військ, розквартированих під Бахчисараєм. У зв'язку з переселенням 1778 р. в Бахчисараї греків практично не залишилося. В Успенському храмі молилося всього п'ятеро греків [19]. Через відсутність григоріанського священика до них приєдналися чотири вірмени. Грецькі переселенці в 1778 р. забрали з Успенського монастиря все начиння. Тому Спиранде використовував під час служб церковні речі, привезені ним з Анатолії.

Політичні обставини створили загрозу для життя Костянтина Спиранде. Син священика Григорій згодом згадував, що мусульманські фанатики хотіли вбити його батька і всіх греків Бахчисарая, підозрюючи їх у симпатіях до Росії [20]. Костянтин змушений був ховатися в одного з греків у винограднику під землею. Тільки після приєднання Криму до Росії він зміг відновити богослужіння в Успенській скелі. Переслідування Спиранде свідчать про те, що до 1783 р. православна церква в Криму фактично припинила своє існування. На це вказує і той факт, що на момент приєднання Криму до Росії на півострові діяли всього дві православні парафії [21], а з православних храмів, що залишилися, налічувалося цілих — 33, а розорених — 25 будинків [22].

На підставі викладеного матеріалу ми можемо зробити наступні висновки. Трьохсотлітнє османське правління в Криму сприяло послабленню позицій православної церкви на півострові. Російсько-турецька війна 1768-1774 рр. спонукала кримську владу до посилення тиску на грецьке духовенство. У 1778 р. операція російської влади по переселенню християн з Криму до Приазов'я призвела до повної ліквідації православної церкви в Тавриді. Це сприяло посиленню ісламу, який став абсолютно домінуючою релігією в Криму. Як бачимо, політика православної Росії по відношенню до Кримського ханства призвела до остаточного занепаду православ'я в Криму. Цю негативну обставину більшість дослідників обходить стороною. У той же час переселення християн з Криму в 1778 р. відбувалося за згодою більшості переселенців і завдяки особистим зусиллям митрополита Ігнатія, тому його не можна назвати депортацією.

Джерела та література

1. Сафонов С. Остатки греческих легионов в России или нынешнее население Балаклавы // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). — 1844. — Т. 1. — С. 211.
2. Там само. — С. 213.
3. Дело об уплате священнику Димитрию Триполиту жалованья за время с 1774 по 1787 гг. — Государственный Архив Автономной Республики Крым, ф. 343, оп. 1, спр. 4, арк. 1.
4. Маркевич А. Краткий очерк деятельности генералиссимуса А.В. Суворова в Крыму // Известия Таврической учёной комиссии (ИТУАК). — 1901. — №31. — С. 6.
5. Родионов Михаил. Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии: Общий и частный обзор / Составлено кафедральным протоиереем Михаилом Родионовым. — Симферополь: Тип. Спиро, 1872. — С. 40.
6. Крымский Афон (Бахчисарайский Успенский монастырь в исторических описаниях). — Симферополь, 1995. — С. 12-13.
7. Родионов Михаил. Знач. праця. — С. 41.
8. Хартахай К. Христианство в Крыму / Оттиск из кн.: Памятная книга Таврической губернии. Вып. 1. — Симферополь: Изд-во губ. стат. ком., 1867. — С. 60.
9. Там само. — С. 62.
10. Крым христианский / Глушак А.С., Антонова И.А., Филипенко В.Ф. и др. — Севастополь, 1996. — С. 72.
11. Маркевич А. Знач. праця. — С. 20.
12. Там само. — С. 21.
13. Гавриил, архиепископ Херсонский и Таврический. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии // ЗООИД. — 1844. — Т. 1. — С. 201.
14. Там само. — С. 200.
15. Из наследия А.Л. Бертье-Делагарда / Под ред. А.В. Мальгина // Крымский музей. — 1995. — №1/94 год. — С. 151-169.
16. Уманец А. Исторические рассказы о Крыме. — Севастополь: Тип. "Севастопольского листка", 1887. — С. 174.
17. Родионов Михаил. Знач. праця. — С. 42.
18. Хартахай К. Знач. праця. — С. 64.
19. Ливанов В.Ф. Бахчисарайский Успенский скит в Крыму: Историческое описание. — М.: Современные Известия, 1874. — С. 22.
20. Там само. — С. 23.
21. Катунин Ю.А. Взаимоотношения ислама и христианства в Крыму в конце XVIII — первой половине XIX века // Проблемы материальной и духовной культуры народов Крыма и Северного Причерноморья от античных времён до наших дней: Материалы первых научных чтений. — Симферополь, 1996. — С. 37.
22. Камеральное описание Крыма 1784 года / Под ред. Ф. Лашкова // ИТУАК. — 1889. — №7. — С. 44.

